

Oikeusministeriö

Lausuntopyyntö VN/4063/2021

**AMNESTY
INTERNATIONAL**

AI FI 1/2022

12.1.2022

AMNESTY INTERNATIONAL SUOMEN OSASTO

Hietaniemenkatu 7 A

00100 Helsinki

P: 09 5860 440

E: amnesty@amnesty.fi

F: 09 5860 4460

W: www.amnesty.fi

Lausunto arviomuistiosta avioliittoon pakottamisen rangaistavuudesta

Amnesty International on maailman suurin ihmisoikeusjärjestö, jonka toiminta perustuu yksittäisten ihmisten tuelle. Tukijoita on yli 10 miljoonaa, 150 maassa eri puolilla maailmaa. Amnesty on poliittisesti ja uskonnollisesti sitoutumaton. Amnesty työskentelee kansainvälisesti ja Suomessa muun muassa naisiin kohdistuvaa väkivaltaa vastaan.

Amnesty International Suomen osasto kiittää mahdollisuudesta ottaa kantaa ja lausuu kunnioittavasti seuraavaa:

Amnestyn kanta arviomuistiossa esitettyihin vaihtoehtoihin

Amnestyn Suomen osaston näkemys on, että erillinen säännös, jossa avioliittoon pakottaminen säädetään rangaistavaksi, on tarpeen oikeustilan selkiyttämiseksi ja uhrien oikeuksien toteutumisen turvaamiseksi.¹

Mikäli erillistä, avioliittoon pakottamisen kriminalisoivaa säännöstä ei laadita, on toisena vaihtoehtona ihmiskauppasäännöksen täsmentäminen siten, että siinä otetaan huomioon avioliittoon pakottaminen, avioliittoon pakottamisen yritys sekä avioliiton purkamisen estäminen.²

Perustelut

Arviomuistiossa ei ehdoteta erillissäännöstä pakkoavioliiton kriminalisoinnista, vaan todetaan nykyisen lainsäädännön olevan riittävä, eikä lainsäädäntöä ole tarpeen muuttaa tai täsmentää. Mikäli tästä arvioinnista huolimatta hallitus päätyisi ehdottamaan lainsäädäntömuutoksia, ihmiskauppasäännösten täsmentäminen olisi riittävää, muistiossa todetaan.

---

¹ Amnestyn vuodesta 2004 koordinoima Joku raja! -työvaliokunta vaati lainsäädännön tarkistamista pakkoavioliiton osalta osana Istanbulin sopimuksen ensimmäistä toimintaohjelmaa. Joku raja! -työvaliokunnan varjotoimintaohjelma julkaistiin vuonna 2016 ja sen laadinnassa oli Amnesty mukaanlukien 14 järjestöä sekä professori Kevät Nousiainen, OTT Merja Pentikäinen ja tutkija Tuuli Hong. Varjotoimintaohjelma ladattavissa osoitteesta: <https://frantic.s3.amazonaws.com/amnesty-fi/2016/04/Istanbulin-varjotoimintaohjelma-AMNESTY.pdf>

² Arviomuistiossa sääntelyvaihtoehto 4 (pakkoavioliittoa koskeva erillissäännös) tai 2 (ihmiskauppasäännöksen täsmentäminen). Arviomuistiossa vaihtoehdot esitetään sivulla 87.

Tutkimusnäyttö ja erilliskriminalisoinnin tarpeen arviointi

Arviomuistossa perustellaan nykyisen lainsäädännön riittävyttä muun muassa sillä, että tutkimusnäyttöä pakkoavioliittojen määrästä Suomessa ei ole riittävästi, jotta sillä voitaisiin perustella erilliskriminalisointia tai lainsäädännön kehittämistarvetta.

Amnestyn näkemys on, että yleisyysarvio ei ole pätevä syy jättää toteuttamatta lainsäädännön kehittämistä. Ihmisoikeusloukkausten torjumisen velvoite koskee myös ilmiöitä, joita tulee viranomaisten tietoon harvoin. Näiden ilmiöiden rikosluonteen tunnistaminen lainsäädännön tasolla voi olla keskeistä ilmiön, tässä tapauksessa avioliittoon pakottamisen, paremman tunnistamisen ja siten esille tulon kannalta. Kansainvälisten velvoitteiden täyttämiseksi Suomen rikoslaissa on useita erityissäännöksiä, joita sovelletaan harvoin, mutta jotka on katsottu tarpeelliseksi ilmiöön tehokkaan puuttumisen näkökulmasta.

Toisekseen kunniaan liittyvää väkivaltaa ja pakkoavioliittotematiikkaa Suomessa ovat tutkineet niin järjestöt, yksittäisten tutkijat kuin instituutit. Tutkimukset osoittavat, että avioliittoon pakottamista esiintyy Suomessa eri muodoissa. Tämä käy ilmi Ihmisoikeusliiton (2016)³ ja Kriminologian ja oikeuspolitiikan instituutin (Krimo, 2017)⁴ selvityksistä. Krimon selvityksen mukaan pakkoavioliitot näkyvät Suomessa käytännössä paitsi järjestöjen, myös monien viranomaisten työssä. Krimon selvityksen mukaan pakkoavioliitot ovat sen sijaan täysin vieras ilmiö rikosprosessissa (arviomuistio, s. 24). Krimon selvityksessä todetaan, että ”vaikka ilmiön määrästä ei olekaan tarkkoja tietoja, todennäköistä on kuitenkin se, että kyseessä on ainakin vielä lähitulevaisuudessa kasvava, ei poistumassa oleva ilmiö.”⁵

Arviomuistiossa viitataan Tuuli Hongin väitöstutkimukseen⁶ (muistion s. 76), jossa tuodaan esille mahdollisia erilliskriminalisoinnin haitallisia seurauksia, kuten kielteisiä vaikutuksia ilmoitushalukkuuteen. Arviomuistiossa ei sen sijaan tuoda esille sitä, että punnittuaan haittoja ja hyötyjä Hong päätyy kannattamaan erilliskriminalisointia. Åbo Akademin tutkija Lisa Grans ja Hong perustelevat erilliskriminalisoinnin tarvetta muun muassa sillä, että erilliskriminalisointi vastaa paremmin Euroopan neuvoston naisiin kohdistuvan väkivallan ja perheväkivallan yleissopimuksen⁷, eli Istanbulin sopimuksen, asettamia vaatimuksia. Lisäksi tutkijat katsovat, että nykyllä lainsäädännöllä epäviralliset, avioliitonomaiset suhteet jäävät pakkoavioliittotilanteisiin sovellettavan lainsäädännön ulkopuolelle.⁸

Pakkoavioliiton uhreja työssään kohtaavien järjestöjen näkemys on, että tietoon tulee uhreja aiempaa enemmän.⁹ Amnesty katsoo, että lainsäädännön muutostarpeita arvioidessa tulisi antaa erityistä painoa niiden toimijoiden näkemyksille, jotka työssään kohtaavat avioliittoon pakotettuja.

Avioliittoon pakottamista tapahtuu niin Suomessa kuin ulkomailla

Arviomuistiossa pohditaan erilliskriminalisoinnin tehokkuutta tilanteissa, joissa avioliittoon pakottaminen on tapahtunut ulkomailla. Pakottamiseen syllistyneiden saattaminen rikosvastuuseen voi olla vaikeaa, jolloin pakkoavioliiton kriminalisointi voi jäädä lainsäädäntönä symboliseksi, todetaan

---

³ Kunniakäsitykset ja väkivalta. Selvitys kunniaan liittyvästä väkivallasta ja siihen puuttumisesta Suomessa (Ihmisoikeusliitto 2016). Hansen, Sams, Jäppinen, Latvala. Selvitys ladattavissa:

https://ihmisoikeusliitto.fi/wp-content/uploads/2016/06/Kunniak%C3%A4sitykset-ja-v%C3%A4kivalta_B5_netiti-002.pdf

⁴ Pakkoavioliittojen esiintyminen ja ilmitulo Suomessa (2017). Toivonen. Helsingin yliopisto, Sosiaalietieteiden laitos, Kriminologian ja oikeuspolitiikan instituutti. Tutkimus ladattavissa: <http://hdl.handle.net/10138/231641>

⁵ s. 20 (Luku 3, johtopäätökset).

⁶ Kunniaan liittyvän väkivallan uhrin oikeudellinen asema (2020). Hong. Turun yliopisto. Väitöstutkimus ladattavissa: <https://www.utupub.fi/handle/10024/148676>

⁷ Ks artikla 37. Istanbulin sopimus Euroopan neuvoston sivuilla: <https://rm.coe.int/1680462532>

⁸ Hongin ja Gransin blogiteksti: <https://ihmisoikeusliitto.fi/pitaako-suomen-kriminalisoida-pakkoavioliitto>

⁹ Esimerkiksi ihmiskaupan uhrien auttamisjärjestelmän mukaan pakkoavioliiton uhriksi joutuneet ovat aiempaa näkyvämpi osa järjestelmän piiriin otetuista, joista vuonna 2020 pakkoavioliittoon joutuneita arvioitiin olleen 45 henkilöä. Näistä noin puolessa tapauksista oli kytköksiä Suomeen. Tiedossa ei kuitenkaan ole yhtään tapausta, jossa olisi annettu tuomio avioliittoon pakottamisesta.

muistiossa. Samoin perusteluin on vastustettu mm. seksuaalirikoslain uudistamista suostumusperustaiseksi: uudistusta on vastustettu, koska on pelätty sen jäävän symboliseksi. Uudistuksen edettyä on kuitenkin saavutettu laaja yhteisymmärrys niin viranomaisten kuin kansalaisyhteiskunnan eri toimijoiden välillä siitä, että lainsäädännön päivittäminen vastaamaan käsitystä siitä, miten seksuaalinen itsemääräämisoikeus rikoslaisissa määritellään ja millä tavoin laki tätä oikeutta suojelee, on välttämätöntä. Avioliittoon pakotettujen oikeuksien tunnistamisessa on samalla tavoin kyse suostumusperustaisuuden ja suostumuskulttuurin vahvistamisesta.

Helsingin Sanomien artikkelin (HS 27.6.2021) perusteella avioliittoon pakottamista tapahtuu Suomessa useiden eri uskonyhteisöjen piirissä. Artikkelia varten toimittaja haastatteli yhtätoista henkilöä. Haastateltujen mukaan uskonyhteisöissä tapahtuva painostaminen voi olla yhtä aikaa hienovaraista ja väkevää. Rikoksia ei kuitenkaan ole tunnistettu avioliittoon pakottamiseksi.

Olipa kyse Suomessa tai ulkomailla tapahtuvasta avioliittoon pakottamisesta ilman erillistä, pakkoavioliiton kriminalisoivaa säännöstä osa pakkoavioliiton uhreista voi jäädä ilman oikeudellista suojaa. Erillinen säännös kirkastaisi avioliittoon pakottamisen rikosluonnetta — tällä hetkellä voimassa oleva säännöstö ei sitä selvästikään tee.

Pakottavan kontrollin prosessuaalisuus on huomioitava kriminalisointitarpeen arvioinnissa

Avioliittoon pakottaminen ei koske vain hetkeä, jolloin liitto solmitaan. Pakottaminen voi ilmetä myös pakkona pysyä avioliitossa. Tämä pakottamisen muoto on rajattu arviomuistossa täysin arvioinnin ulkopuolelle. Amnesty pitää tätä rajausta vakavana puutteena.

Prosessuaalisuus on tyypillisesti naiseen kohdistuvan väkivallan eri ilmenemismuotoja yhdistävä ilmiö. Prosessuaalisuudella tarkoitetaan yksittäisten, rikoslaisissa rikoksiksi määriteltyjen tekojen sijaan tekijän valta-asemaa vahvistavien tekojen sarjaa, joiden kokonaisuus johtaa uhrin itsemääräämisoikeuden vakavaan rajoittamiseen tai sen täydelliseen riistämiseen. Ihmisoikeusnäkökulmasta progressiivinen lainsäädäntö ottaa huomioon prosessina etenevän väkivallan, jossa yksittäisen väkivaltaepisodin sijaan huomioidaan teon moitittavuutta arvioitaessa olosuhteet, joissa teko on toteutunut, ja olosuhteet aiheuttanut prosessi. Esimerkiksi Ruotsissa rikoksen seuraukset uhrille on sisällytetty rikoksen määritelmään.¹⁰

Prosessuaalisuus on tunnistettu Suomen rikoslaisissa vainorikoksen määritelmässä, jossa otetaan huomioon tekojen aiheuttama pelko uhrissa ja jatkuvan pelkotilan vaikutus.¹¹ Olosuhteille annetaan merkitystä myös seksuaalirikoslainsäädännön uudistuksen yhteydessä: suostumus seksuaaliseen kanssakäymiseen ei ole validi, jos se on annettu tilanteessa, jossa uhri pelkää kieltäytymisen seurauksia. Luonnoksessa hallituksen esitykseksi valta-aseman väärinkäyttö on lisätty raiskauksen ja seksuaalisen kajoamisen tekotavaksi tietyissä tilanteissa.¹²

---

¹⁰ Esimerkiksi Ruotsin naisrauhalainsäädäntö on esimerkki prosessuaalisuuden huomioimisesta:

Grov kvinnofridskränkning, 4 kap. 4 a § BrB

Den som begår brottliga gärningar enligt 3 eller 4 kap., 5 kap. 1 eller 2 §, 6 eller 12 kap. eller enligt 24 § lagen (1988:688) om kontaktförbud mot en närstående eller tidigare närstående person, döms, om var och en av gärningarna utgjort led i en upprepad kränkning av personens integritet och gärningarna varit ägnade att allvarligt skada personens självkänsla, för grov fridskränkning till fängelse i lägst ett och högst sex år.

Har gärningar som anges i första stycket begåtts av en man mot en kvinna som han är eller har varit gift med eller som han bor eller har bott tillsammans med under äktenskapsliknande förhållanden, ska han i stället dömas för grov kvinnofridskränkning till samma straff. Lag (2021:1108).

¹¹ Vainoaminen, RL 25, 7§ a: Joka toistuvasti uhkaa, seuraa, tarkkailee, ottaa yhteyttä tai muuten näihin rinnastettavalla tavalla oikeudettomasti vainoaa toista siten, että se on omiaan aiheuttamaan vainotussa pelkoa tai ahdistusta, on tuomittava, jollei teosta muualla laissa säädetä yhtä ankaraa tai ankarampaa rangaistusta, vainoamisesta sakkoon tai vankeuteen enintään kahdeksi vuodeksi.

¹² Amnesty:n pitkä-aikaisessa vaikuttamistyössä seksuaalirikoslainsäädännön uudistamiseksi prosessuaalisuuden tunnistamista, valta-aseman väärinkäyttöä, olosuhteiden merkitystä ja uhrin haavoittuvuuden huomiointia on korostettu uudistuksen edetessä. Ks. esim. Amnesty:n viimeisin lausunto luonnoksesta hallituksen esitykseksi RL 20 kokonaisuudistukseksi: <https://www.amnesty.fi/amnestyn-lausunto-seksuaalirikoslainsaadannon-kokonaisuudistusta-koskevasta-luonnoksesta-hallituksen-esitykseksi/>

Väkivallan prosessuaalisuus on otettu huomioon, kun lähisuhteessa tapahtuvien rikosten syyteoikeutta on muutettu. Tällä hetkellä kaikki pahoinpitelyrikokset ovat virallisen syytteen alaisia ja yhtä lukuunottamatta myös kaikki seksuaalirikokset. Syyteoikeuden muutoksia on perusteltu sillä, että väkivallan uhrilla, joka on alisteisessa suhteessa väkivallan tekijään, ei ole yhtäläistä eikä tosiasiallista mahdollisuutta päästä oikeuksiinsa, mikäli lähisuhteessa tapahtuva pahoinpitely, vainoaminen tai seksuaalirikos olisi asianomistajarikos. Tämä lähtökohta tulisi omaksua myös pakkoavioliiton syyteoikeudesta säädettäessä. Nyt voimassa olevassa lainsäädännössämme pakottaminen on asianomistajarikos.

Lainsäädännössä prosessina etenevän väkivallan tunnistaminen on ihmisoikeusnäkökulmasta tärkeää. Arviomuistiossa sivuutetaan pakottavaan kontrolliin johtava prosessi, eikä tunnisteta avioliittoon pakottamiseksi tilannetta, jossa avioliitto itsessään on pakottava olosuhde. Näin ollen arviomuistion johtopäätökset ovat keskeneräisiä, eikä niissä ole otettu huomioon omaa lainsäädäntökehitystämme.

Ihmisoikeussopimukset ja ihmisoikeussopimusten valvonta- ja asiantuntijaelinten suositukset edustavat kehittyneintä ihmisoikeusajattelua

Arviomuistiossa käydään läpi relevantteja ihmisoikeusasiakirjoja kattavasti, painottaen Istanbulin sopimuksen velvoitteita, erityisesti 37 artiklassa mainittuja. Toisin kuin arviomuistion sivulla 58 todetaan, sopimus edellyttää myös avioliittoon pakottamisen yrityksen säätämistä rangaistavaksi (41 art.). Arviomuistiossa ei ole otettu kantaa sopimuksen 46 artiklaan, jonka mukaan rikoksesta tuomittavan rangaistuksen tulee olla ankarampi tilanteissa, joissa rikokseen syyllistynyt on uhrin entinen tai nykyinen puoliso/seurustelukumppani.

Istanbulin sopimuksen toimeenpanoa valvova GREVIO on huomauttanut Suomelle, että ihmiskauppa rikosnimikkeenä ei kata kaikkia pakkoavioliiton muotoja, ja kehottanut voimakkaasti erilliskriminalisoimaan pakkoavioliitot. GREVION mukaan osapuolten velvollisuus luoda lainsäädäntö, joka varmistaa pakkoavioliittojen tehokkaan puuttumisen ja syytteen esenpanon, ei näytä toteutuvan Suomessa. Kehotuksen sanamuoto on toiseksi kiireellisintä tasoa, eli vahva viesti muutoksen tarpeesta.¹³

Arviomuistiossa GREVION voimakas kehoitus asetetaan vastakkain sopimustekstin tulkinnan kanssa. Arviomuistion mukaan Istanbulin sopimus itsessään ei aseta erilliskriminalisoinnille tai lainsäädännön täsmentämiselle velvoitteita. Tehdyn tulkinnan johtopäätös on, ettei GREVION suosituksella voida laajentaa yleissopimukseen sisältyviä velvoitteita.

Tämä suhtautuminen valvontaelimen suositukseen on vähintään kyseenalainen. Istanbulin sopimuksessa (artikla 66) GREVIOlle määritellään rooli sopimustekstin tulkitsijana toimeenpanon arvioinnissa. Sopimusosapuolet hyväksyvät tämän asiantuntijaryhmän ja valintamenettelyn, jossa painotetaan tunnustettua pätevyyttä ihmisoikeuksien, sukupuolten tasa-arvon, naisiin kohdistuvan väkivallan ja perheväkivallan torjunnan tai uhrien auttamisen ja suojelun alalla tai joilla on tunnustettua ammattikokemusta yleissopimuksen soveltamisalaan kuuluvista asioista.

Ihmisoikeusajattelu on oman aikakautensa ilmiöihin reagoivaa ja sitä kautta syvenevää. Usein sopimusten toimeenpanon arvioinnin yhteydessä syntyy havaintoja katvealueista, jota varsinaisessa sopimustekstissä ei riittävällä tarkkuudella ole tavoitettu. Havainnot saattavat johtaa lisäpöytäkirjoihin tai yleissuositukseen.¹⁴ Nämä havainnot muotoillaan arvioinnin kohteena olevalle sopimusvaltiolle suosituksiksi. Suositusten taustalla on aina huolellinen harkinta.

Vaikka GREVION suositukset eivät ole oikeudellisesti velvoittavia, ne edustavat ilmiöön perehtyneiden, kansainvälisesti tunnustettujen ihmisoikeusasiantuntijoiden näkemystä Istanbulin sopimuksen sitovien

---

¹³ GREVION suositukset ovat ladattavissa valtioneuvoston sivuilta: <https://valtioneuvosto.fi/-/euroopan-neuvosto-tarkastelee-naisiin-kohdistuvaa-vakivaltaa-ja-perhevakivaltaa-suomessa>

¹⁴ Tästä esimerkkinä GREVION yleissuositus digitaalisen väkivallan torjumisen tehostamiseen marraskuulta 2021: <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention/-/grevio-publishes-its-general-recommendation-no-1>

velvoitteiden asianmukaisesta toimeenpanosta. Ne on huomioitava täysimääräisesti, jotta voimme varmistaa Suomen lainsäädännön ihmisoikeusperustaisuuden myös tulevaisuudessa. Suositusten toimeenpano mahdollistaa tehokkaan puuttumisen naisiin kohdistuvaan ja lähisuhdeväkivaltaan.¹⁵

GREVIO ei ole ainoa sopimusvalvontaelin, joka on suositellut pakkoavioliiton erilliskriminalisointia. Arviomuistiossa vähemmälle huomiolle jää kansalaisyhteiskunnan ja poliittisten oikeuksien yleissopimuksen täytäntöönpanoa valvovan ihmisoikeuskomitean suositus. Vuonna 2021 komitea totesi raportissaan, että Suomen tulisi osana naisiin kohdistuvan väkivallan vastaisia toimia nimenomaisesti kriminalisoida pakkoavioliitto.¹⁶

Lopuksi

Ihmisoikeusvelvoitteet ja -suositukset tulevat parhaiten täytetyksi säätämällä rikoslakiin erillinen avioliittoon pakottamisen kriminalisoiva säännös, jossa kaikki pakkoavioliiton erityispiirteet voidaan ottaa täysimääräisesti huomioon — myös pakottavaan kontrolliin avioliiton aikana johtavat hienovaraisemmat pakottamisen muodot. Säännöstä muotoillessa voidaan ottaa huomioon rikoslain kehittyminen — esimerkiksi syyteoikeuden muutokset, vainoamista koskeva säännös, seksuaalirikoslain kokonaisuudistus — ja harmonisoida uusi säännös vastaamaan omaa lainsäädäntökehitystämme.

Suuri merkitys on sillä, miten pakkoavioliitto määritellään. Jos kriminalisointi kattaa vain Suomen lainsäädännön tunnustamat avioliitot ja fyysisen pakon, iso osa pakkoavioliitoista jää käytännössä sääntelyn ulkopuolelle. Määritelmässä tulisi huomioida myös ns. epäviralliset avioliitot, joita nykyllä lainsäädäntömme ei tunnista pakkoavioliitoiksi.

Avioliittolainsäädäntöä uudistettaessa pakkoavioliiton kumoamisen lisäksi lakiin on saatava mahdollisuus pakkoavioliiton mitätöintiin. Amnestyn näkemys on, että avioliittoon pakotetun oleskelulupaa ei tule sitoa yhteistyövelvoitteeseen rikosasiassa.

Rikosoikeudellinen sääntely — ja pakkoavioliiton purkamisen vaihtoehtojen lisääminen — ei riitä turvaamaan pakkoavioliiton uhrien ihmisoikeuksia. Tarvitaan tehokasta ehkäisevää työtä, tiedottamista ja helposti saavutettavia, riittävän kattavia tukipalveluja avioliittoon pakotetuille. Lainsäädännön ja palvelujen kehittämisen yhteydessä on nähtävä pakkoavioliiton uhrien erityiset tarpeet. On tärkeää kehittää palveluja spesifisti avioliittoon pakotetuille. Erilaiset matalan kynnyksen palvelumuodot, kuten jalkautuva työ, ovat palveluja, joiden resurssoinnin on oltava johdonmukaista ja pitkäjänteistä, yli hallituskausien ulottuvaa.

Säännösvalmistelussa olisi otettava tavoitteeksi kunnianhimoinen, progressiivisin ihmisoikeustulkinta. Myös muut, preventiiviset toimenpiteet saavat lisää painoarvoa ja tehostuvat erillisen kriminalisoinnin myötä.

Kunnioitavasti

Niina Laajapuro
Ihmisoikeustyön johtaja

Lisätietoja antaa: Pia Puu Oksanen, 040 8331140, pia.oksanen@amnesty.fi

¹⁵ Poliittisesti hyväksytyissä ohjelmissa, kuten OM:n Naisiin kohdistuvan väkivallan torjuntaohjelmassa (2020–2023) GREVION suositukset ovat toimeenpano-ohjelman selkäranka (ks. esim. ohjelman sivu 22). Ohjelma ladattavissa oikeusministeriön sivuilta: <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-259-835-6>.

¹⁶ YK:n ihmisoikeuskomitean suositukset ovat ladattavissa valtioneuvoston sivuilta: <https://valtioneuvosto.fi/-/suomelle-suosituksia-kansalaisyhteiskunnan-ja-poliittisten-oikeuksien-toteutumisesta>